

**ЕЗИКОЗНАНИЕ.
ПАЛЕОГРАФИЯ**

1914-1915
1916-1917

ЗА НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ В ЕЗИКА НА ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК КАТО ЕЛЕМЕНТИ НА ХУДОЖЕСТВЕНАТА ФОРМА

Ангел ДАВИДОВ (Велико Търново)

Всяко истински художествено произведение представлява неразривно единство на съдържание и форма. Тъкмо такова единство, удивително съчетание на идейно-емоционално съдържание със съответна форма, наблюдаваме у Григорий Цамблак. Той постига това чрез „емоционална изразителност, стремеж към експресия, адекватно словесно предаване същността на изобразяваното“¹. Когато става дума за художествен език и художествена структура на съчиненията на търновските писатели, в това число и на Цамблак, П. Русев² отбелязва четири слоя или равнища на тяхната стилистика и поетика, естетически норми: „1. Звуков — на ритъм, мелодия, интонация и пр.; 2. Езиково-стилен — на езикови, синтактични и стилни похвати, средства и форми; 3. Образен — на микро- и макрообразите; 4. Жанрово-композиционен — на цялостното изграждане на произведението“³. Тази схема, която може да се детайлизира и така да се обогати, не трябва да се възприема като задължителна рецепта. Тя, без съмнение, ще е полезна за всеки изследвач на Цамблаковото творчество, независимо дали ще я приложи изцяло или само отделни нейни елементи. Схемата на П. Русев, както и схемата на Велек и Уорън, е приложима към всички равнища, т.е. творческите постижения на Григорий Цамблак в тяхната цялост се проявяват абсолютно във всички слоеве от художествената организация на текста.

Отделните произведения на Цамблак, разбира се, имат своя собствена художествена специфика, но всички те са обединени от общия език, който притежава както най-важните черти на Търновската книжовна школа, така и типични Цамблакови особености, които изграждат неговата самобитност.

Високата художественост на формата в творбите на Григорий Цамблак е посочвана от редица изследвачи⁴. Още А. И. Яцимирски поставя Цамблак над Патриарх Евтимий, отреждайки му място наравно с Йоан Златоуст и Василий Велики. Той нарича Цамблак „оратор художник в

пълния смисъл на този термин, винаги развълнуван поет лирик⁴⁵. П. Русев отчита, че „Цамблак ползва опита на византийската и българската „метафрастика“ от XIV век“⁴⁶, синтезирайки в творчеството си постиженията на съвременното му българско и византийско словесно изкуство. У Цамблак изящната форма не се ражда леко и непринудено — тя е плод на упоритата предварителна работа, извайвана е дълго и грижливо. Писателят съзнателно търси у предшествениците — в България и Византия — готови модели, които трябва да следва и които той доразвива, без обаче да се накърни самобитността му на оригинален творец. Именно това е характерно за Цамблак и то трябва да се има предвид, когато се проучва въпросът за влиянията върху неговото творчество. От една страна, Григорий Цамблак пряко и непосредствено черпи от богатата съкровищница на византийското изкуство, а, от друга — продължава най-добрите традиции на старобългарската литература, особено чрез посредничеството на Патриарх Евтимий, към чиято школа се числи и той. Тази двустранна насоченост на Цамблак е забелязал Андре Ваян: „Цамблак пише на славянски, но той мисли на гръцки“⁴⁷.

По-нататък ще се спра на някои характерни фонетични, морфологични, синтактични, лексикални и стилистични особености, които виждам в 4 от най-известните Цамблакови творби: Похвално слово за Евтимий (ПЕ), Житие на Стефан Дечански (СтД), Мъчение на Йоан Нови (ЙН) и Надгробно слово за Киприан (Кипр). Следващият преглед естествено не може да претендира за пълнота и изчерпателност или последна дума при решаване на поставените проблеми, още повече че се интерпретира материал само от 4 творби на Цамблак, т.е. по-малко от 1/10 от цялото му творчество. Предпоставка и условие за оптимално решение е пълното издание на Цамблаковите съчинения, което, за съжаление, не е осъществено. А се очаква и е възможно от непубликуваните съчинения да излязат нови неща, нови моменти от характеристиката, които без съмнение, ще обогатят цамблакознанието.

В областта на фонетиката данните от ръкописите не са много показателни, тъй като особеностите на протографа са затъмнени донякъде от чуждоезикови наслоявания в по-късните преписи (главно руски). Затова ще отбележа само употребата на думата 'чужд' във вида чоуждъ (ПЕ, СтД, Кипр. и др); в Мъчение на Й. Нови виждаме производния глагол чоуждити сл. В тези случаи Цамблак е предпочел по-старинния, Кирило-Методиевски облик пред чоуждъ или стоуждъ.⁸

По отношение на морфологията езикът на Григорий Цамблак не се отклонява съществено от старобългарските норми. Допускат се някои обобщени окончания за отделни падежи при съществителните — тъй както ги виждаме и в други среднобългарски паметници, но това не е свързано с разлагането на склонитбената система в българския език и не нарушава общо синтетичния му строй. Тези отклонения от Кирило-Ме-

тодиевите норми са по посока на обобщаване на окончанията на съществителните за твор. падеж ед.ч. -ом съворишомъ, дѣиствѣомъ, също дат. п. мн.ч. възданиом за род. п. мн.ч. -ѣи благодатѣи; за местен п. мн.ч. -оу апостолоух, възноукѣх, градѣх, образѣх⁹. Под влияние на *й*-основа се настаняват окончания -ови, -ѣви, за дат. п. ед.ч. (вогови, господѣви, моужѣви, царѣви), -овѣ за имен. п. мн.ч. (плѣкновѣ), -овѣ за род. п. мн.ч. (плодовѣ, цвѣтовѣ, рѣдовѣ); -овомъ за дат. п. мн.ч. (родовомъ)¹⁰. При прилагателните се пази сложното склонение, а техните степени за сравнение се изразяват по синтетичен начин. Под влияние на местоименното склонение в дат.п. ед. ч. се налага окончание -оמוу (великомоу, глаголномоу, прѣвородномоу, прѣмоудромоу, развѣмноу)¹¹; това окончание виждаме и след ш и щ (при деятелни причастия), напр. могоушомъ, давшомоу, просившомоу. При м е с т о и м е н и я т а вече наблюдаваме новите форми, взети от народната реч — ѣговѣ, неговѣ, оноговѣ, които не се срещат в класическите старобългарски паметници¹². В глаголната система също няма съществени отлики от старобългарски. При имперфекта са предпочитани неконтрахираните форми, макар че стегнатите облици са широко застъпени. При аориста се следват нормите на старобългарската граматика. Бъдеще време се образува по двата начина — с прости и със сложни форми. При атематичните глаголи в сег.вр. 1 л. мн.ч. срещаме форми вѣмы, ѣсмы¹³. От мин. деят. причастие I при глаголите от IV и спрежение Цамблак употребява както по-старинните облици на -ѣ оставѣ, оутроуждѣ сѣ, така и по-новите на -ѣ отложивѣ, поустивѣ¹⁴.

Интересно е отношението на Цамблак към ч л е н н а т а ф о р м а. Макар че тя се е наложила в говорната практика, той старателно я избягва, придържайки се към класическите старобългарски норми. В замяна на това обаче в сравнение със старобългарски е значително разширена употребата на задпоставените показателни местоимения, при които значително е избледняло деиктичното значение и те служат за изразяване на определеност, например: и словеса изрече многа оутѣшителна коупно и милостива и самое тѣо каменное срьдце къ слъзамъ прѣклонити могоуща; Таже и самою тоу послѣжде ноуждею штдасть; объемлетъ многострадалное оно тѣло; Гдѣ свѣтлѣше шно гадрило доуха; егда во възвѣсти сѣ влаженше оно прѣставление.

Цялостната езиково-стилна настройка на Григорий Цамблак, съзнателният му стремеж към изискан литературен език, отличаващ се от говоримата реч, налага ярък отпечатък и върху с и н т а к с и с а на неговите творби. Именно възможността на този език да изгражда сложна система от средства за координация и субординация са едни от критериите за неговото качество, доказват неговите високи достойнства. В своите съчинения Цамблак показва изключително богатство, удивително разнообразие на синтактичните построения. Той притежава богат арсенал от изразни средства, чиято действена сила изтънко познава и използва с

неподдражаема лекота и точност. И това не е само умението му да „плете думите“ (което виждаме и у други книжовници). Цамблак еднакво е майстор както на тежката, внушаваща респект фраза, изкована сякаш от желязо и мед, така и на леката, прозрачна, филигранна фраза, фраза капричиозо. И във всички случаи езикът е красив, изискан, с ярка индивидуалност — макар че използва и наследството на своите предходници. Словото му се лее ту като тежки води на пълноводна река, в която се вливат буйни потоци и навремена се разлива широко, изливайки от своето русло, ту като водна каскада скача от праг на праг и влязла в тесен пролом, чиито каменни стени я притискат, намира по-скоро да излезе на свобода. Формално това намира израз или в дълги, тежки изречения, бароково претрупани с причастни конструкции, или в съчинително свързани къси глаголни изречения, а не са изключение и фразите с елипса на сказуемото.

Много характерна черта на Цамблаковия синтаксис е изобилието на причастни конструкции, които изпълняват обстоятелствени функции — не само в рамките на простото изречение, но и (в повечето случаи) в разширени сложни изречения, в които те участват в най-разнообразни структурни модели.

Най-елементарният случай е простото изречение с препозиция или постпозиция на партиципиалната конструкция. Най-често причастието е минало деятелно; по-рядко се употребяват сегашните деятелни причастия. Ето и някои примери. Коупла доволнъ въ зѣмь, Іваннъ пччинъ плавааше (ЙН); И съ словомъ въ стѣвъ, тамо идѣше (СтД); Бѣ шѣ дѣ въ вѣтъ тако своего безчѣстїа достоинъ съсѣдѣ и товожъ мнѣ въ сѣдѣ оу ѿ, къ пагоубѣ привлѣши надѣетъ сѧ (ЙН); И тако прѣдъ ними радостнама стѣпажъ нѣгама, на апостолскаа и пророчѣскаа пѣлѣ наставляшѣ (ПЕ); И мѣста о вѣхъ оудѣ по вѣсенъ свои области мнѣга же и различна, искаашѣ таковоу дѣлоу приличноу (СтД); Зависть дѣволю подвиже доброу присно не на вѣдѣи (СтД). Дадените примери са реализация на посочения структурен модел в неговия най-прост вид. За Цамблак обаче е по-типична употребата на усложнени структурни модели — в едно изречение причастни конструкции може да има и пред, и след сказуемото (в прости изречения), да се включва и самостоятелна дателна синтагма, например: И въ кѣліи бывѣтъ, на землю падѣ, слѣзы изливаашѣ на мнѣгы часи шѣ новодарованныхъ онѣхъ зениць, слѣзные дары принесе давшомоу и (СтД); Бѣ сихъ томъ соущѣ, нѣкто шѣ благородныхъ того шѣчѣства шѣ начела томъ вѣдомъ же и любимъ, въ память прѣшѣ дѣ, тоговыхъ шѣбычанъ прѣвыхъ и любовь въ спомѣнѣ въ вѣ, поволѣ доушею (СтД).

Много чести са комбинираните случаи, когато причастните конструкции се отнасят към различни предикати в сложните изречения и влизат в разнообразни съчинителни и подчинителни връзки, например: Нѣ азъ на моученика оупова въ, ни овѣмъ, ни онѣмъ благодать исповѣдоую, нѣ того помози на дѣла въ се, къ того похвалномъ житїю встрѣмихъ повѣсть (СтД);

Барваром иже окръсть въсѣ плѣнѣющим, иже ради и любезнѣм онъ поустыниа о с т а в л ѣ, коупно съ шцѣмъ въ великыи приходитъ Кѡнстантиновъ градъ, идеже по малѣ врѣмени новаго оногѡ Явраама, къ господоу ошедша, многыми почитаетъ слѣзми новын съ Исаакъ и гробоу прѣдаеть, или тако Илїж възнесша сѣ в и д ѣ в ѣ соугоубѣмъ благодѣтъ наслѣдова новын съ Елисеи, въмѣсто милшти тѣло на слѣдова въ шчѣе (ПЕ).

Другъ съзнателно търсен модел (пак в сложно изречение) наблюдаваме, когато Цамблак поставя в началото и в края глаголните изречения, като ги използва за рамка, в която вместила причастните конструкции: Мѡсеа тогдѣ же и Илїю своєю неизвѣтено силноу властїю прѣд с т а в и, оубѣрае сихъ, тако богъ сын нас ради в ѣ ч л о в ѣ ч и в сѣ, живыми и мрѣтвыми о б л а д а е т, тѣ въсѣстрастныи (СтД).

Употребата на един или друг синтактичен модел у Цамблак не е случайна. В повечето случаи тя е подчинена на задачата да предаде ясно съдържанието, като акцентува на главните моменти, на основната мисъл, която най-често се носи от глаголните изречения. В такива случаи (а те са множество) на причастните конструкции се възлага второстепенна роля.

В Цамблаковите съчинения деятелните причастия (сегашно деятелно и минало деятелно първо) пазят добре своето граматично значение. Все пак се срещат и примери (макар и рядко) за разколебаване на семантиката им: Сими прѣмѣдрыми глаголы мѣченика безоумныи мѣчитель посрамленъ б ѡ в ѣ и с ѣ т р а с е с ѣ гнѣвомъ — тук глаголното изречение и причастната конструкция са свързани чрез съюза и: И въсѣ вѣше вышнѣго п о л о ж и в ѣ помощника сѣвѣ и къ томоу единому зрѣше (СтД) — в този пример мин. деят. прич. п о л о ж и в ѣ придобива значение на мин. деят. слово причастие.

Когато се разглеждат конструкциите с минали деятелни причастия (I), заслужават внимание конкурентните конструкции подчинени изречения, въведени с тако + аорист (слышавъ — тако слыша). Тъй като става дума за оригинални, а не преводни текстове, не можем да кажем дали фразата тако слыша „замества“ слышавъ, или така е мислена от Цамблак. Важно е, че в случая виждаме отражение както на развойните тенденции на българския синтаксис, така и на уменията на автора да разнообразява синтактичните си построения. Ето и примери. С ѣ а онъ слышавъ и такоже звѣръ рыкнѡу въ, метежа многа испльни прѣдстоющїихъ (СтД) наред с: тако оубо с ѣ а слыша... повелѣваетъ съврати се (СтД); Иже оуберѣдїе оубѣдѣ въ, Христовъ подражателъ и призывааше къ себе (ПЕ); тако с ѣ е оубѣдѣ, трѣвам... оубѣдовивъ свои гортань... ста мѣжьскыи к низложенїю гоубителства шного (ПЕ).

Употребата на самостоятелния дателен падеж е обикнат похват от Григорий Цамблак. Най-чести са случаите, когато ло-

гическият подлог на самостоятелната дателна синтаagma е различен от субекта на изречението: *И о б о и м ъ с ѣ р а з и в ш и м с е с т р а н а м ѣ*, повѣждень вываеъ онеправдовати нашъдѣи (СтД); *Сѣа мѣченикоу дръзновленными словомѣ глаголашъ...лице часто измѣниѣаше мѣчитель (ЙН)*; *Е а р в а р ѡ м* таже окръсть въскрѣсѣнѣи ѡмъ, иже ради и любезнѣа онъ поустына оставя, коупно съ штецѣмъ въ великѣи приходитъ Константиновъ градъ (ПЕ). Срещат се и случаи, когато и двата подлога са еднакви: *Начинающѣ же ми повѣсть о великомоученицѣи и цари, вънимати оусрѣдно молю боголюбвѣныхъ вашихъ доушахъ предложѣнїе (СтД)*.

В творбите на Цамблак наблюдаваме характерен за неговия стил словоред: изнасяне на подлога назад, след сказуемото и допълненията, дистанция между определяемото и определението, изтегляне на сказуемото в края на изречението и т.н. Ето и някои примери.

— *Поставяне на подлога в края на изречението*. В противоположност на обикновения народен словоред, при който подлогът стои в началото на изречението, у Цамблак, както и у Евтимий, често наблюдаваме подлога изнесен назад: *Не въ прѣваго врѣмене тѣчїж страдаца вѣнїцы почтѣ в л а д ы к а (ЙН)* свѣдѣтелствѣжт тоговѣ шты и троуды въ тѣлѣи и ещѣ обрѣташѣ сѣа Стѡдїнскѣа лавры жителе и въсеж Яѡнскїа горы в ѳ з м - л ѣ в н и ц и (ПЕ); *И того блаженнѣи памяти вашаа спрѣвѣваютъ р а з ѡ м ѣ - н і а (Кипр)*.

— *Изнасяне на сказуемото в края на изречението*. Вторият главен член на изречението подобно на подлога, но много по-често се изнася назад, в края на изречението: *Сѣама при мори сѣще мѣсто и жителїе града коупльствомѣ плаванїа ж и т ѳ л с т в ѡ в а а х ѡ ж (ЙН)*; *Бысокое въ и истинное любовѣдрїе, инвчское глагола житїе, избравъ, съ Ілїеж и Іванномъ поустына въждемѣи къ тои вѣше вес въперен и аже шт неж приобрѣтѣли по х в а л ѣ а ш е (ПЕ)*; *авїе оуврѣсь шт очїю поврѣгъ, свѣтль лицемѣ свѣтлѣиши же очима събравшїи се гавлает се и на двстѡнное томѣ сръбское царство п р ѣ п о л а с ѳ е т с е (СтД)*. В Похвално слово за Евтимий са често срещани такива синтактични цялости, които са съставени от паралелни прости изречения — пак с постпозиция на сказуемото, например *Та въи Моусѣа и Ілїж п р о с л а в и*, и ового оубо законодавца оу с т р о и, ового же прѣставленїемѣ по ч ѣ т е, Ісоуса Навїїна вѣначалника постави, Финѣеса Замврїѣва свѣщеннїцтвомѣ в ѣ з в ы с и, Самоуїла прѣждѣнѣа зрѣкти с ѣ - д ѣ л а (ПЕ).

— *Дистанция между определяемото и определението*. Тази особенност е типична, характерна черта на Цамблаковия словоред. При него са напълно естествени свързвания като *с в ѣ т ѡ з а р н о е* прослави с л ѣ н ц е (ЙН) на *к р ѣ м л е н і а* сѣдѣет *ц р ѣ к ѡ в н а а* (ПЕ). Определението може да бъде отделено от определяемото с една или повече думи, обикновено глаголи и причастия или причастни конструкции: *И в о г а*

нждитъ штстжпнпн истинна (ЙН); Гладкаго и любезнѣишаго въскнѣчъ чловѣкъмъ без мала лишити съ живота (ЙН); Доволно въ тоужден странѣ в рѣмъ сътвори (ПЕ); Такова ш влагочьстнн Стефану ревностъ (СтД); И пвстыннствалѣтаашекрылы (Кипр). В някои случаи у Цамблак определението е толкова отдалечено от определяемото, че двете заедно образуват своего рода рамка, която обгражда останалите части на изречението, например Мншз и оучителства, иже добрѣ и какоже богови любезно пожившнхъ ш врази (ЙН).

Лексиката на Цамблаковите съчинения, подборът на думите от наследеното от старобългарски език лексикално богатство и оригиналното словотворчество са в пряка връзка и зависимост от естетическите принципи на Търновската книжовна школа, на нейния изискан, витиеват стил.

Основен дял в речника на Григорий Цамблак съставя старобългарската лексика. Воден от идеята за единство на българския език, търновският книжовник приема еднакво лексикалния инвентар и на Преславския, и на Охридския книжовни центрове. Толкова характерната, изключително богата синонимия на оригиналните му творби е резултат, на първо място, от използването на вече известните от старобългарски синонимни двойки, например животъ и житнн (и жизнь, жителство), велии и великъ, вранннкъ и ратннкъ, печаль и скръвь, ратъ и вранъ, посълати и поустити, простити и раздрѣшати, тѣкъмо и тѣчнж и мн. др.¹⁵ При това ние не виждаме никъде някакво догматично предпочитание само на единия вариант с категорично пренебрегване на другия. Още в съчиненията на старобългарските писатели не е рядкост успоредната употреба на двата варианта. Тази тенденция продължава и в среднобългарския период и е доказателство за общобългарската основа на Търновската книжовна школа. Разбира се, синонимията у Цамблак не се изгражда само от синонимните двойки от т. нар. „Охридски“ и „Преславски“ вариант. Писателят разполага вътре в рамките на своето творчество с богат запас от синоними, например съществителни със значение 'водач, началник': вождь, владыка, воєвода, начальникъ, чельникъ, военачальникъ и др.; прилагателни със значение 'умен, мъдър' оумннъ, разоумннъ, мждръ, великомждрннъ и др.; глаголи със значение 'говоря' в различни нюанси; глаголати, изглаголати, рещи, прорещи, вѣсѣдовати, съказовати, вѣщати, повѣдати, повѣдовати, проповѣдати, проповѣдовати, зълословити и др.; глаголи със значение 'виждам, гледам': зърѣти, оузърѣти, видѣти, съмотрити, съматриати, съгладати и др.

Повечето от думите, които използва Григорий Цамблак, са общонародна лексика — думи от основния речников фонд, думи, означаващи жизненоважни понятия, действия, състояния, предмети. Това са общоупотребителни думи, присъщи на говоримия език, думи, необходими за осъществяване на процеса за общуване. Теоретично те биха могли да се срещнат у всички автори или във всички паметници в зависимост

от техният тематичен обхват. Тяхното възприемане и включване в употреба от Цамблак се обуславя от необходимостта да намери пълно лексикално покритие на богатото съдържание на своите творби, съдържание, което изисква и богат речник. От друга страна, това свидетелства за влиянието на народния език върху Цамблак, за връзката му с този език при едновременно стремение към изискан стил. За пример ще посоча някои думи от Цамблаковите съчинения, които не се срещат в класическите старобългарски паметници: а) думи, свързани с животинския свят — влѣччи, пѣтиччи, рывѣнѣ, пажчинѣнѣ, перо и др.; б) думи, означаващи органи и части на тялото или отнасящи се към тях — грѣдѣ, грѣди, грѣвѣнѣ, ѡтро, реверѣнѣ, члановѣнѣ и др.; в) думи, означаващи качества, свойства — выстрина, лѣгѣкостѣ, нѣлѣгѣкостѣ, наглѣ, простота, тѣнностѣ, тѣнѣкостѣ, тѣкснота, ширина и др. По-голямата част от тази лексика се използва и от писателите след Цамблак, установява се в българския книжовен език и остава в употреба и до днес, например *земделец, зрител, злачен, изрязвам, изтезание, ковач, копринен, кретам, мъгла, местен, оплаквам, обагря се, пробадам, пѣхна, плавателен, седмица, страдалец, стрелец, съшивам, стѣкло* и мн. др.

Наред с народната съществен дял в Цамблаковите творби съставя к н и ж н а т а л е к с и к а. Тук ще отнесем думи, за чието създаване с голямо основание можем да предположим намесата на писателя (главно Григорий Цамблак). За пример ще посоча пак лексеми, които не се срещат в класическите старобългарски паметници. В структурно отношение това са думи с два и повече префикса, префиксално-суфиксални образувания, сложни думи, например: *въспроповѣданіе, въспрославляти сѧ, непрѣльстѣнѣ, непрѣстрашѣнѣ, онеправдовати, присѣвъзкоупити, приоуподоблявати сѧ, прѣдѣвъзвѣщати, распосѣлати, съвъзвысити сѧ* и др.; При с л о ж н и т е д у м и наблюдаваме голямо богатство и разнообразие. Наред с наследените от старобългарски модели и примери за композита, в които е безспорно гръцкото влияние, Цамблак употребява голямо количество сложни думи, за много от които няма гръцки съответствия. Заедно с добре известните от старобългарски сложни думи с първи компонент *вѣз-, вѣлѣго-, вѣго-, врато-, зѣло-, мѣного-* в Цамблаковите творби виждаме и други модели, които не се срещат в най-старите паметници, например *вагро-видѣнѣ, високораслѣнѣ, васнословѣникѣ, мраморонизваѣнѣ, лѣжениколѣвѣнѣ, новодарованѣнѣ, колѣнопрѣклоненіе, каменѣносѣчьѣ, оумоврѣдѣнѣ, отѣчепрѣданѣнѣ, тѣмночислѣнѣ* и др. Многобройни са примерите за сложни думи от вече известни старобългарски модели, при които обаче първата съставка влиза в неотбелязани от старобългарските паметници съчетания с други корени, например *великомѣдріе, звѣровидѣнѣ, зѣлословѣнѣ, зѣлолютьство, мѣногострадалѣнѣ, православіе* и мн. др.¹⁶

Днес, когато още нямаме пълни лексикални проучвания върху неговите предходници, не бихме могли да установим съвсем определено

ролята на Григорий Цамблак в създаването на дадените тук за пример думи. Във всеки случай обаче Цамблак въвежда в обращение този широк лексикален кръг и със своето творчество и писателски авторитет сподобва за неговото утвърждаване в тогавашната епоха, за да го предаде на следващите поколения.

Стилни похвати. Както и другите писатели от Търновската книжовна школа, така и Григорий Цамблак приема принципите на византийските писатели исихасти. Той издига в култ словото като израз на божественото начало, на словото определя първостепенна роля. Като прилага творчески и доразвива редица стилистични похвати от ораторската проза на Симеон Метафраст, Цамблак достига такива висоти на художествената реч в писането „по ꙗꙗꙗꙗ“, които станали образци за следващите поколения писатели не само в България, но и в Русия, Сърбия, Румъния и др. Цамблак се стреми към изключителна точност в употребата на думите, към кристална чистота и яснота на израза. Стилът му е витиеват, приповдигнато-емоционален, тържествено-пищен и заедно с това много изискан. Той се домогва до „словесната везба“, т. нар. „плетеніе словесъ“, което се постига чрез възприемане на цяла система от добре обмислени езиково-стилни средства.

Антитеза. Когато говори за стила „плетеніе словесъ“, Д. С. Лихачов подчертава голямото мироследно значение, което има принципът на бинарността, т.е. двойствеността — отражение на противопоставянето между двете начала в света, между доброто и злото, небесното и земното, духовното и телесното. В съчиненията на Цамблак това намира израз в употребата на антитезата, почти винаги съчетана с повторенията, синонимията, които заедно с това играят и самостоятелна стилистична роля. Ето и примери. *Тях имаше за учители не само в пустинничеството, но и в смирението. Защото нито Илия, вършейки преславни чудеса, се възгордя от тях, нито Йоан, който бе повече от човек, се възголемя с живота си; но преживяваха, изповядващи преди всичко смирението (ПЕ).* **Формално тук антитезата е построена по модела не само — но, нито...нито — но; Мъчителят хвърли техните трупове за храна на птиците небесни, а господ причисли духовете им към най-кротките ангели (ПЕ); А той (Стефан), колкото великото царство се разпростираше и уголемяваше, толкова по-скромни помисли носеше в смирения си разум... и не само нощем, както нее пророкът, но и всеки ден изливаше съвестта си със сълзи, наричайки се по думите на Давид червей, а не човек и по думите на Йов — пръст и пепел. Не се поддаде на женските сласти като Соломон, не погуби царската войска като младия Ровоам, не изгони пророците като Ахав, не посегна безумно срещу светото, както Озий, но противно на тях още повече**

смириваше висотата на своята царственост пред архиереите. (ЖСтД). И тук противопоставянето е намерило конкретен синтактико-стилистичен израз в модела **колкото... толкова, не само, но и, не... не... не..., но още повече**; *Не съм аз баснословник... но раб и сега проповедник на истинския бог (ЙН); Те не размиряваха църквата с еретически вълни и елински жертвоприношения и басни..., но благочестиво, богомъдро и боголюбезно управляваха войската и останалото поверено тям паство (СтД); Колкото на него си принесъл полза, толкова на себе си – вреда (СтД); Един е жребият на мъченичеството, а много са начините за умъртвяване (СтД).*

Цамблак използва широко с р а в н е н и я т а — със светлина, слънце, небе, река, животни, птици, дървета, цветя, скъпоценни камъни и т.н.: *възсия като слънце; като трудолюбива пчела; като овълк в овча кожа; извел си като овце своя народ; като някой ковач нагорещеното желязо с вода закалява; като горящите въглени, покривани от някого с много слама, за да бъдат угасени, от нейното притуряне изпускат веднага още по-голям пламък нависоко; и като градните, когато ги напява дъждът, показват своята красота, ... така и чадата на Евтимий. Вкупом той със словото ги напяваше като дъжд, вкупом и те растяха с усърдие и плод принасяха. Споменът за отечеството и близките пробужда винаги сърцето като жило; като злата в горнило ги изпита; израсте като финикова палма; (Варлаам) скочи като диво магаре; като звяр изрева и др. Много от тези сравнения не са оригинални (те се срещат и у предходниците на Цамблак или са заети от Библията), но употребени на място, постигат емоционален и художествен ефект.*

С употребата на сполучливи епитети Цамблак придава по-голяма образност и емоционалност на стила, който по такъв начин става по-ярко обогртен, по-тържествен. Така Патриарх Евтимий е *блажен, благовиден, благодръзновен, великомъдър, любомъдър, милостив, велик, с благородна душа, светец и небесен човек, пастир и учител, чедолюбив баща*. Завоевателят е *доброненавистен, варварски, кръвожаден*. Християнската вяра е *истинска, благочестива, всемогъща, светла и благопрочута*.

Повторение на отделни думи или словосъчетания, най-често в началото на изреченията — анафора: *Такава беше ревността на Стефан към благочестието, такава беше омразата му към еретиците, такава беше вярата му в Христа (СтД); Защото кой народ, сроден с българския по реч, не при неговите писания, не неговите учения, не неговите труд и пот (ПЕ); Нима изпадна в печал повече, отколкото подобава? Нима се размекна*

от страх? Н и м а се предаде на малодушие или на бездействие? Н и м а побегна, виждайки, че стадото му се разграбва? Н и м а произнесе някоя малка или голяма дума, недостойна за неговото любовъдрие? (ПЕ).

Н а т е б е, владико, предавам д е т е т о с и. Н а т е б е пратих д е т е т о с и и то се спаси сега и завинаги. Н а т е б е поверих д е т е т о с и и в мене повече няма никаква скръб (СтД); В и ж дали има неправда в моето сърце, в и ж дали пътят на беззаконието не е в мене,... в и ж дали е истина това, в което ме обвиняват, и отсъди справедливо (СтД) и др. Добре намерен похват е повторението на еднакви и еднокоренни думи, чрез което се постига ритмичност и музикалност на израза, например: Но какви п о х в а л и от с л о в о да въздадем на този, който макар да беше вития на свършеното с л о в о, учеше л ю б о с л о в н и т е да в ъ з х в а л я в а т добродетелта с мълчание вместо със слово (ПЕ); Когато пристигна на м я с т о т о, където го водеха, и п у с т и н н о л ю б и в а т а му душа видя п у с т и н я т а и разгледа м я с т о т о, което беше тъкмо по неговата воля, просълзи се (ПЕ) и др. Тази употреба на еднокоренни думи не е самоцелна — тя е подчинена на смисъла на текста: затова се повтарят и съчетават „ключовите“ думи.

Цамблак също така умело използва повторението и съчетанието на еднакви или близко звучащи фонем и срички — асонанси и алитерации¹⁷, например р, зр, др, стр, пр, вр, кр, рв: Мало прѣиде врѣмѧ и прореченнаа начало оуже прїемлаѡхъ. Варваромъ также окръсть въскѣ плѣнѡжцимъ (ПЕ); Сице възвыси Іосифа ради цѣломудрїа и незлобїа, въ того ржкоу зрѣкти оустроивъ въсеому Египтоу и фараонову домоу, нѧ онѣх оубо посрѣдѣ варварь и въ мирскыхъ вещехъ, сего же посрѣдѣ любовимудрѣныхъ мѧжен и о небесныхъ оупражнѣжцихъ сѧ исправленїихъ (ПЕ) или повторение на л, зл, сл, мл, тл, пл или д, жд, зд, дз, дв: Стльпъ онь, ... егоже Селна наричатъ, аще и не гласомъ, вешми же паче въпїеть свѣтаго аже шт възмѣвїа подвигы и аже на невидимыхъ борителѧ шплѣченїа, шт негоже молитвными стрѣлами сихъ низлагаше и на вѣгство прѣлагаше, тако шт высоты поущаѧ трѣпкнїа пламень и тѣхъ везстоуднаа попалѣж лица, оумомъ же прѣмирнаа она достижа и прѣжде исхода еже шт zde сїа разоумно наслаждаѧ сѧ (ПЕ). А ето как Цамблак „озвучава“ картината, когато грубият и неопитен овчар завръща стадото: Ибѡ ово кричанїемъ прѣржтивъ пастырь неискоуспьши, напрасно и авїе низ вѣгъ низверже и шт числа штпоусти; ово, жезль поустивъ прѣдоустрашаа, порази въ главѧ и мрѣтво авїе оузрѣ; дроугое стрѣмленїемъ овьародень, ногожъ пѣхнѧ и грѣвное съставленїе прѣклъми или реверьныхъ квести, иниже вънатрѣнѣа защищаѧ сѧ (ПЕ) — чрез умелото повторение на съчетанията зр, кр, пр, бр, мр, др, гр, тр, стр, звр се създава звуково впечатление за безпорядък, грубост и жестокост. Веднага след това виждаме една контрастна картина на спокойствие и благочиние, когато

добрият пастир събира със свирката своето стадо: Нашъ пастирь, тихо же оустнѣ движа и соплемъ доуха оглашаж стадо, въ единю съвирати съ сътворѣаше и прочее нерасходно вѣше, и хромаа на равноу носѣ, съдѣлвааше не остаати. Ибо, тако въ швичан вывше швца сладкаго шного пастирева гласа въ слѣд тѣчаахж; тук пасторалното настроение се поражда и от добре намерените и използваните съчетания *гл, пл, сл, дѣл, тв.*

Синонимия. Синонимите и синонимните изрази намират широко място в стилно-художествената тъкан на повествованието. Тяхната употреба „не само абстрахира изложението, но усилва пределно неговата експресивност и емфатичност“¹⁸. Те са подбрани така, че да могат да изяснят дадено понятие от различни страни и така служат за доизграждане на образите: *Пренебрегнаха се известните в целия град с добродетелите си, оставяха се близките, а се търсеше този б е д е н, н и щ, ч у ж-д е с т р а н е н п р и ш е л е ц (ПЕ); Грижеше се как да запази хората незасегнати от варварското погубване, п о у ч а в а ш е, у т е-ш а в а ш е, п а д н а л и т е п о в д и г а ш е, на препъналите се п р о с т и р а ш е р ъ к а, легналите и з п р а в я ш е, които щяха да паднат, п о д к р е п я ш е, борещите се п о х в а л я в а ш е и към мъжество ги насърчаваше (ПЕ).* Ако е необходимо за характеристиката на образа, се прибягва към и з б р о я в а н е, и з р е ж д а н е на думи от една лексико-семантична група, например: *И те (делата на Стефан) са: вяра, надежда, любов, беззлобие, простота, милостиня, кротост, дълготърпение, правосъдие, грижа за сираци и вдовици, подвиг за благочестието и което е най-висше – смирение (СтД);* тук Цамблак комбинира от различни апостолски текстове. Нерядко синонимите са подредени в градация: *та то е и мъченически подвиг, и борба, и победа (ПЕ).*

Риторичните въпроси, възклицанията и обръщенията са обикнат стилин похват при Григорий Цамблак. Чрез тях се постига близост до читателя и слушателя, които така възприемат като спонтанни и естествени чувствата на автора. Ето и някои примери. *И тъй, ще дръзнем ли да го възхвалим? А каква бе работата на ръцете му? Но какво вършеше? Кой е толкова смирен... Кой е така кротък? Кой би видял сега, кажи ми, толкова изкусно преведени и разтълкувани от еврейски език на нашия и Заветът, и Пророците? Но как пострада? И чуйте! Видяхте ли, възлюбени, лукавството на жената? Чухте ли нейното коварство? О, свето опълчение! О, воини, които вярата опазихте! О, твое неизказано милосърдие, Христе! О, благородна душо! О, блажена надежда! О Киприане, по истинѣ еси свѣтило російскои земли!*

Природни картини. Интересът към природата и нейното описание като предренсансово явление в литературата от XIV в. личи много добре

и в творбите на Григорий Цамблак. Ето картини от ПЕ: *Край град Търново се намира една местност, отделена от него само с една река, видима отвред, пълна със злак и напоявана обилно с изтичащи води; водната ѝ щедрост наслаждаваше очите преди вкуса; с дървета гъсто обрасла, тя е пълна с разнообразие на всякакви плодове и цветя, а над нея се намира гора гъста и пространна. В тази местност се намираще храм на приснодевата Христова майка и Богородица. Самият Търновград е описан по-кратко, но с дълбок патриотичен възторг: Варварският цар... понеже беше слушал за Търново, за голямото му величие, за твърдостта на стените му, за красотата му и за самото му местоположение, извънредно труден за превземане, защото освен стени притежаваше достатъчно и естествени крепости, а освен това — големи богатства и многобройно население с велика слава както в църковните, така и в царските дела, пожела доброненавистният да го разори.* Картините са обвеяни от любовта и носталгията на Цамблак към родния край и завладяват с искреността и дълбочината на чувствата, с реализма на изображението. Със същите багри Цамблак рисува подобна природна картина в Сърбия (СтД): *Самият той там пребиваваше, възхищавайки се на красивата местност; защото тя е разположена на най-високите места, обрасли с всякакви дървета, силно разклонени и многоплодни; защото мястото е равно и злачно, отвсякъде текат най-сладки води, много извори бликат и го напоява бистра река, чиято вода много преди да бъде вкусена, придава красота на лицето, а след като се вкуси, предизвиква още повече приятно освежаване на тялото така, че никой не може да се насити от нейната наслада. От западна страна е обкръжено от високи планини, които го затварят със своите стръмнини — оттам прониква здрав въздух; от източна страна пък се съединява с широко поле, напоявано от същата река. Такова, прочее, беше мястото — великолепно за съграждане на манастир.*

Не можем да не отбележим голямото майсторство на Цамблак в изображението на масовите сцени — молебена в полето, посичането на търновските първенци, раздялата на Евтимий със своите съграждани. Ето колко пестеливо, но внушително е показана картината на сушата: *„Веднъж настана голяма суша, почти такава, каквато беше при пророк Илия; на земята не се намираще следа нито от роса, нито от влага; тя се беше напукала от тази засуха и изпускате дим като горяща пещ: това заплашваше с глад. Нивите заприличаха на градски улици и никой нямаше надежда, че ще почиства гумно и ще наостря сърп.“* Читателят възприема почти осезателно жегата и задухата на опаленото от слънцето поле.

Използване на цитати и реминисценци и от Св. Писание. В духа на средновековната литературна традиция Григорий Цамблак широко

включва в оригиналното си творчество многобройни цитати от Библията, четиво, добре познато на образованите българи; припомнят се или се преразказват библейски случки, сентенции, библейски личности, с които се сравняват героите. Особено силно е влиянието на Апостолските деяния и послания и Давидовите псалми, и то не само с тяхното съдържание, но и с художествено-образната им система. Така например в ПЕ Цамблак използва изобилно сравненията с апостолите, главно ап. Павел, със старозаветните патриарси Аарон, Мойсей, Авраам и др.; Евтимий се поставя дори по-високо от тях — нещо смело, което дотогава българската литература не познава. Евтимий е показан като „истиногласен Давид“, обикнал е монашеския живот както „Илия и Йоан пустинята“, той е „нов Исак“, „втори Илия“, „друг Еремия“ и т.н. Използването на библейски цитати, сравнения и припомняния не е само прилагане на общоприети норми на литературното творчество — като се опира на силата на непоколебими авторитети, при това добре известни, Цамблак постига по-силно въздействие върху читателя.

В своето творчество Григорий Цамблак реализира удивително сполучливо съчетание на идейно-емоционалното съдържание със съвършен езиков израз. Той е съумял да превърне този език в могъщо средство за предаване на едно необикновено богатство от идеи, образи, събития, чувства. Заедно с това Цамблак, който следва предписаните от Евтимий Търновски норми и ги доразвива в писателската си практика, дава облика на цял етап от развитието на българския книжовен език.

БЕЛЕЖКИ

¹ Лихачев, Д. С. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России, М., 1958, с. 24.

² Русев, П. Поетика и майсторство на писателите от Евтимиевата книжовна школа, С., 1983, с. 38.

³ Срв. осемте слоя на естетическа организация у Рене Велек и Остин Уорън (R. Wellek and A. Warren, Theory of Literature — Peregrine books) по П. Русев, цит. съч., с. 37.

⁴ Натрупаната обширна литература по въпроса е добре известна на специалистите цамблаковеди. Обзор на изследванията върху Търновската книжовна школа и в техния обseg — и за Григорий Цамблак е правен многократно и затова ще се ограничи да посоча само някои имена на автори с определени приноси в тази насока: К. Радченко, П. А. Сырку, А. И. Яцимирский, И. В. Ягич, Б. Цонев, В. Киселков, Цв. Вранска, П. Динеков, Д. С. Лихачов, Ю. К. Бегунов, В. Велчев, Боню Ангелов, Е. Георгиев, К. Куев, П. Русев, К. Мирчев, Д. Иванова-Мирчева, В. Тъпкова-Заимова, Ив. Гълъбов, Ив. Харалампиев, Й. Русек, К. Мечев, Г. Данчев, Д. Петканова, Кл. Иванова, Н. Драгова, Ст. Кожухаров, Св. Николова, Д. Кенанов, Н. Дончева, М. Тихова, Б. Христова, Ал. Наумов, Р. Русинов, Н. Ц. Кочев, М. Спасова, Б. Велчева, А.

Даскалова, А. М. Тотоманова, К. Кабакчиев, П. Ковачева, Р. Златанова, Л. Селимски, П. Бойчева, М. Байчева, Л. Боева, П. Карамфилова, П. Стефанов, арх. Горазд, Сл. Иванов, С. Райчинов, Е. Блахова, О. А. Князевская, Е. В. Чешко, Л. А. Дмитриев, Е. Дьомина, Г. Сване, Фр. Томсън, Х. Миклас, Х. Кайперт, Д. Фрайданк, А. Косова, Д. Гонис, Р. Маринкович, Дж. Трифунович, А. Младенович, Д. Петрович и др., Н. Картожан, Щ. Чобану, Ал. Пиру, Е. Турдяну, Д. Богдан, Г. Михаила, Й. Лаудат, Дан Замфиреску, В. Келару и др.

⁵ Яцимирский, А. И. Из истории славянской проповеди в Молдавии. Неизвестные произведения Григория Цамблака, подражения ему и переводы монаха Гавриила. Памятники древней письменности и искусств, СПб, 1906, с. LXXXI—LXXXII.

⁶ Русев, П. Избрани страници, С., 1982, с. 125.

⁷ Vaillant, A. Cyrille de Turov et Grégoire de Nazianze. — RÉS, t. XXVI, 1950, fasc. I — 4., p. 50.

⁸ Вж. по този въпрос Гълъбов, Ив. Цамблаковото слово за Евтимий и българският книжовен език в края на XIV век. — В: П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов и Г. Данчев, Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблук, С., 1971, с. 61—62.

⁹ Срв. Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. С., 1963, с. 146 и Харалампиев, Ив. Историческа граматика на българския език, Велико Търново, 2001, с. 100.

¹⁰ Вж. Мирчев, К. Цит. съч., с. 147 и Харалампиев, Ив. Цит. съч., с. 91.

¹¹ Срв. Мирчев, К. Цит. съч., с. 159.

¹² Вж. Мирчев, К. Цит. съч., с. 170; Харалампиев, Ив. Цит. съч., с. 118.

¹³ Срв. Мирчев, К. Цит. съч., с. 190 и Харалампиев, Ив. Цит. съч., с. 138.

¹⁴ Вж. и Гълъбов, Ив. Цит. съч., с. 62—64.

¹⁵ Вж. Гълъбов, Ив. Цит. съч., с. 82—86 и Давидов, А. Езикът на Григорий Цамблук с оглед на неговата лексика. — В: Търновска книжовна школа, том 3. Григорий Цамблук. Живот и творчество. С., 1984, с. 213—214, Давидов, А. Към лексикалната характеристика на Търновската книжовна школа. — В: Старобългаристика, XIV, 1990, кн. 4, с. 16—18.

¹⁶ Вж. пълната характеристика на сложните думи у Цамблук в: Спасова, М. Сложните думи в съчиненията на Григорий Цамблук, Велико Търново, 1999.

¹⁷ Лихачев, Д. С. Цит. съч., с. 24.

¹⁸ Лихачев, Д. С. Цит. съч., с. 32.